

POBRESA MATERIAL, POBRESA ESPIRITUAL EN L'ERA DIGITAL

MARC MERCADÉ SERRA

Associació Filosòfica de les Illes Balears

Pobresa material i espiritual en la filosofia

La pobresa és definida com la manca o escassetat del necessari per viure. Seguint la tesi de Charles Taylor (1996), la qüestió filosòfica entorn a la pobresa se centra en la pregunta sobre com ha de ser la vida que val la pena viure, i quines són les mancances que la fan una vida pobre. En plantejar aquesta qüestió, l'horitzó vital condiona la mirada sobre la pobresa. Podem considerar que la vida en qualsevol part del món és pobre perquè estan mancats o escassos d'allò que nosaltres valoram imprescindible per a una vida digna. Aquesta forta valoració que dota de sentit la vida ve marcat avui per les valoracions sobre els béns materials i morals d'un capitalisme neoliberal globalitzat, que condiona la consciència de pobresa. Cada vegada, en més societats i cultures, fins que no s'han comparat amb la societat del benestar no han tingut consciència de pobresa. El despertar mundial de la pobresa, més enllà de les mancances alimentàries i sanitàries més bàsiques, és l'extensió d'una consciència de qualitat de vida que es va universalitzar. El fet de sentir-se pobre sempre és una consciència que resulta d'una comparació amb un model o ideal de vida que avui és la societat del consum digital.

Una altra consideració important a fer sobre la pobresa és si el necessari per viure només fa referència a les condicions materials de supervivència biològica o també a les condicions espirituals. D'aquest binomi en va sorgir la filosofia, la superació de l'estat d'indigència material permet gaudir d'un temps d'oci necessari per tenir cura de l'ànima, sense la qual no és possible la filosofia. El famós proverbi llatí «Primum vivere deinde philosophare» expressa aquest pas de la pobresa material a l'espiritual que se situa a l'origen del pensament abstracte i de la contemplació teòrica de la realitat. De fet, en els inicis de la cultura occidental trobem una oposició constant entre els pobres, que viuen com esclaus de les necessitats bàsiques, i els filòsofs, definits com els que disposen de temps lliure (σχολή). Sòcrates afirma en el Teetet: «Aquests [els filòsofs] disposen sempre del que tu deies, d'oci, i els seus discursos els componen en pau i en temps d'oci» (172d).

Des de Plató fins a Hannah Arendt, la llibertat prové d'orientar la vida i, per tant, el coneixement, més enllà de les preocupacions per satisfer les necessitats naturals de la vida humana. El concepte d'oci, σχολή, sinònim de temps lliure o lleure, adquireix a partir de Plató una riquesa de significació que l'atansa al concepte de *cultura* en el sentit actual, quan afirmem d'una persona que és «cultura». William K. C. Guthrie (1978, p. 89-90) afirma que aquesta associació entre filosofia i «cultura» la va emfatitzar especialment Aristòtil, quan assenyala que la vida feliç solament existeix en el lleure (Aristòtil, *Ètica Nicomaquea* x,7 1177b4; *Política* viii,5 1338a1). Per això, no és accidental que σχολή hagi donat origen a *schola* en llatí i, per tant, als nostres conceptes d'*escola* i *escolar*. Des d'aleshores l'escola és un espai entremig de la pobresa material i l'espiritual, on el pas a la cultura repercuteix en la millora de vida de les persones. Per Plató, però, no hi ha motius per identificar la pobresa espiritual amb la material. Hom pot tenir totes les seves necessitats mate-

rials cobertes, fins i tot gaudir de la riquesa i el poder, i ser pobre espiritualment perquè manca de temps lliure (ἀσχολία) per examinar i «trobar el que és». Avui, en la societat de l'hiperconsum quelcom d'això s'està estenent, gràcies a l'empobriment material de les classes mitjanes i la destrucció de l'escola com a lloc de la transmissió cultural. Com ja observava Plató, la nostra pot ser una societat en què, malgrat el benestar material, acabem vivint «sense-lleure» (ἀσχολίας).¹ Això s'esdevé per mitjà d'una educació digitalitzada que es converteix en una «fàbrica de cretins digitals», emprant el títol del llibre de Michel Desmurget (2020). L'escola deixa de ser el «lloc i el temps» de cultura per passar a ser una peça més de l'engranatge d'empobriment material i espiritual que el capitalisme neoliberal provoca a escala mundial.

Pobresa i explotació humana

El capitalisme neoliberal en què vivim, ja globalment, s'organitza explotant la necessitat i el desig, que es reflecteixen en el consum i la producció constant. Però aquest sistema de producció de benestar i opulència material inclou la pobresa com a inherent al mateix funcionament del sistema de consum. Hom sempre s'ha de sentir mancat o escàs d'uns béns materials en constant transformació, capaços de seduir i explotar el desig voluble de la persona, seguint les tesis de Gilles Lipovetsky (2020). Avui, l'empobriment de la majoria social es combina amb la sensació de tenir-ho tot a l'abast de les mans, amb un sol clic. Seguint també les tesis de Byung-Chul Han (2022b, p. 31-37), la pobresa i la misèria que s'estén en el capitalisme neoliberal no crea

1. Plató, *Teetet* 174d-e: «Es pensa [el filòsof] que els tirans i reis pasturen i munyen un bestiar pitjor i menys dòcil que el d'aquells [els pastors], i es pensa, a més a més, que aquests governants, per manca de lleure (ἀσχολίας), esdevenen tan rústecs i ignorants com aquells pastors...».

consciència de classe oprimida ni empeny a cap revolució que permeti la transformació de la injustícia inherent a la pobresa. Això és possible perquè, a diferència de la societat industrial del capitalisme clàssic analitzada per Karl Marx, l'actual ja no es fonamenta en un poder repressiu.² Aquesta pobresa sistèmica té dues vessants.

Una primera tipologia de pobresa, la d'unes condicions materials d'escassetat incompatibles amb la supervivència, és la que s'estén als països productors de matèries primeres. Un exemple paradigmàtic és el continent Africà, que té el 95 % de les reserves mundials de platí, el 90 % de les de cromita i el 85 % de les de roca fosfàtica, i també més de la meitat del cobalt mundial i una tercera part de la bauxita, materials necessaris per a la digitalització global. Així mateix, les reserves conegudes de petroli del continent han augmentat en un 40 %, energia necessària per al seu transport mundial. Tot i això, creix una pobresa extrema conseqüència d'una opressió clàssica que no dista molt del colonialisme dels segles XVIII i XIX.³ Tan sols que exercit per dictadors militars o presidents democràtics sorgits dels mateixos països, però al servei explotador dels països de-

2. «El poder per mantenir el sistema industrial de la societat disciplinària i industrial era repressiu. Els treballadors de les fàbriques eren explotats brutalment pels propietaris. Per això provocava protestes i resistències. Aquí era possible una revolució que posés fi a les relacions de producció imperants. En aquest sistema repressiu són visibles tant l'opressió com els opressors. Hi ha una instància concreta, un enemic invisible contra el qual s'enfronta la resistència» (Han, 2022b, p. 32).

3. El cas de la república de Sud-àfrica és el més paradigmàtic: el 10 % dels sud-africans més rics tenen avui set vegades més ingressos que el 40 % dels sud-africans més pobres, a diferència del que passava al principi dels noranta, quan aquesta xifra era «només» cinc vegades més gran. Tot i que la pobresa ha disminuït proporcionalment, en termes absoluts, a l'Àfrica i fruit d'un creixement poblacional, el nombre de persones que viuen per sota del llindar de la pobresa (menys de dos dòlars diaris) és avui més alt que el de dècades passades (Mateos, 2015, p. 7-9).

desenvolupats. Una altra diferència d'aquesta pobresa és que prové de l'explotació de les noves potències econòmiques com la Xina, l'Índia o Rússia. Curiosament, això no impedeix el desenvolupament digital d'aquests països explotats on s'estén la telefonia mòbil i la tecnologia en general. Al continent dels 15 milions d'usuaris de telefonia mòbil registrats l'any 2000 s'ha passat als 500 milions el 2010, mentre que l'ús d'internet va créixer en un 2.500 %, comparat amb un creixement global de prop del 480 %. A Nigèria, el país més poblat d'Àfrica, el nombre d'internautes es va disparar de 200.000 a 44 milions en el mateix període. Alguns països, com Ruanda, han començat fins i tot a fabricar els seus propis telèfons mòbils, i s'obren pas en la nova era digital.

En canvi, en les societats desenvolupades que viuen de ple en la digitalització de la vida quotidiana, la pobresa material s'escampa entre la població com una forma peculiar de precarització de la vida i d'autoexplotació personal. La pobresa a Europa no és el resultat d'aquesta explotació repressiva del capitalisme clàssic, tot i que té cada vegada més similituds en les conseqüències. Per exemple, a Espanya, segons l'Eurostat, el percentatge de treballadors en risc de pobresa a Espanya el 2014 era del 12,5 %, un dels més elevats d'Europa. Avui l'ocupació ja no garanteix sortir de la pobresa, cada vegada més extensa, més profunda i més cronificada.⁴ Seguint les tesis de Lipovetsky i Han,

4. El 2014, abans de la pandèmia, «La població exclosa a l'Estat afecta més d'11.746.000 persones. D'aquestes, hi ha 5 milions en exclusió severa, i dues de cada tres persones excloses ja estaven en aquesta situació abans de la crisi. La precarietat afecta àmbits com l'habitatge i la salut. Dels 11,7 milions d'exclusos, el 77,1 % pateixen exclusió de l'ocupació; el 61,7 %, exclusió de l'habitatge; i el 46 %, exclusió de la salut. Pel que fa al perfil sociològic, les famílies més nombroses són les que s'han vist més afectades». (Fundació FOESSA, 2014, p. 8). Segons l'EUROSTAT, el 2020 Espanya era el país d'Europa amb més contractes

el sistema de govern neoliberal exerceix una explotació totalment diferent; no és repressiu sinó seductor, no es basa en la prohibició, sinó en la llibertat, no és disciplinari sinó temptador. Aquest canvi el fa especialment efectiu tant en l'explotació dels ciutadans com en la neutralització dels efectes de la creixent pobresa a la nostra societat, gràcies a la digitalització total de la vida de la ciutadania.

En un sistema repressiu clàssic, com les dictadures africanes, es poden identificar fàcilment la causa de l'empobriment de la població que fa insostenible la mateixa existència. Talment com passava en el cas dels ciutadans lliures en la Grècia clàssica, els patricis en l'època romana o el burgès industrial en el sorgiment del capitalisme clàssic. Avui tots sabem que les grans corporacions i fons d'inversió són al darrere del constant empobriment dels treballadors i classes mitjanes, que en l'augment del cost de la vida són aquestes les que collen però no ofeguen. Els augments constants dels preus dels productes alimentaris bàsics, de l'energia, els preus inassumibles de l'habitatge... no impedeixen la supervivència ni, fins i tot, el consum de béns prescindibles per a la pura supervivència. Un exemple, no casual, és el de l'*smartphone*. Ningú, per empobrit que sigui, excepte les persones que han quedat totalment fora del sistema com els sensesostre, està mancat d'un *smartphone*. Abans deixarem de pagar la hipoteca o el lloguer que la factura del telèfon mòbil. Un alumne pot tenir problemes econòmics per comprar un llibre de text, però tindrà a les mans un *smartphone*. Aquest és el dilema de fa anys entre les ajudes de les associacions de famílies d'alumnes (AFA), pagar el material escolar a un infant que té un mòbil que, de vegades, val més que tot el que necessita per anar a escola.

temporals (24 %), situació de precarietat agreujada amb la pandèmia i la introducció del teletreball, que va agreujar l'esclètxa de la precarietat i pobresa generacional i de gènere (Fundació FOESSA, 2021, p. 61-77).

Pobresa i emotivitat

Com sosté Byung-Chul Han, aquesta situació no genera un conflicte social a gran escala ni una revolució, emprant els termes marxistes clàssics. Com a molt, petites efusions epidèrmiques, com són les revoltes sectorials a França. Les conseqüències de l'empobriment material de la societat es veuen apaivagades per dos factors: la capacitat d'interiorització de l'explotació del sistema neoliberal, correlativa a la capacitat anestèsica de la seducció del consum digital. Com descriu Byung-Chul Han, el fracàs vital a què aboca l'empobriment és interioritzat perquè el treballador esdevé amo i servent de si mateix, passa a ser el seu propi explotador: «El neoliberalisme converteix el treballador oprimat en un empresari lliure, en un empresari de si mateix. Avui tothom és un empleat autoexplotat de l'empresari que és ell mateix» (Han, 2022b, p. 32). Aquest efectiu sistema d'empobriment és possible gràcies a la digitalització i emotivització de les nostres vides. Aquest procés inspira la darrera reforma educativa amb la implantació constant i persistent de l'educació emocional i la digitalització de l'educació.

El capitalisme va néixer coetani a la Il·lustració, com a projecte d'extensió popular de la cultura i l'educació. L'extensió a totes les classes socials de l'educació i la cultura havien de ser la base d'una humanitat més lliure i, segons la visió kantiana, més crítica i capaç de pensar per si mateixa. En el famós llibret de Kant, «Què és la Il·lustració?» (1784), hi podem veure l'ideal del projecte educatiu il·lustrat, que es va construir sobre la base de l'extensió de la cultura. Avui, les reformes educatives pretenen posar fi al projecte d'il·lustrar les persones perquè siguin més crítiques i lliures. La base de la nova escola i les darreres reformes educatives tenen com a finalitat crear una estructura personal apta per al sistema neoliberal de consum, que no és altra que la vulnerabilitat i precarització de l'existència personal per mitjà

de l'educació emocional d'una banda, i l'entreteniment seductor per mitjà de la digitalització de l'educació, de l'altra. L'autoobservació constant dels nostres estats emocionals, la necessitat d'analitzar un jo emocionalment precari i feble a què és sotmès l'infant a l'escola genera un adult narcisista i patologitzat apte per a l'exploració hiperconsumista. Avui hem d'educar en una pobresa cultural, en la renúncia als coneixements universals dels currículums del sistema educatiu, perquè el futur treballador empobrit culturalment sigui incapaç d'entendre i ser crític amb el món que l'explora, al mateix temps que emocionalment projecta la seva ràbia i la frustració sobre si mateix. Com diu Byung-Chul Han: «Hom aplica la violència sobre si mateix en lloc de voler canviar la societat. L'agressió cap enfora, que causaria revolució, deixa pas a l'autoagressió» (2022b, p. 35) en augment entre els infants i joves. Aquesta és la societat del cansament que descriu, que més enllà de l'autolesió, s'estén com una psicopatologització social. Aquesta educació emocional, eix de tot projecte educatiu actual, converteix el docent, que ja no és un *magister*, és a dir, un transmissor de cultura, en un animador emocional. El docent ja no té la tasca il·lustrada d'estimular el pensament i desvetllar l'ànsia pel saber. El docent ha d'estimular i desvetllar constantment la preocupació per les pròpies emocions, de centrar-se en l'estat emocional de l'alumne –i d'ell mateix–, fent cercles restauratius en què l'alumnat –o ell com un més entre iguals– es despulla emocionalment davant la classe –o el claustre– per adonar-se que el gran problema del seu món no és altre que ell mateix.

Pobresa i digitalització

La competència digital augmenta la productivitat, aquest és el mantra que guia l'educació i la inserció laboral. Encara que cap estudi ha demostrat la relació entre la digitalització del sistema educatiu i l'augment de la competència digital dels alumnes, sinó més aviat tot el contrari.⁵ Les TIC poden ser un instrument efectiu en l'assoliment d'altres finalitats, però no una finalitat en si mateixa. En la darrera reforma educativa, la tecnologia digital no es concep com un mitjà, sinó el mitjà del progrés humà. Per exemple, a les Illes Balears els docents ens hem d'acreditar (A1, A2, B2) en l'àmbit europeu en sis àrees digitals⁶, totes orientades, en formacions obligatòries per llei, a estendre en la majoria dels cursos organitzats el domini Google entre el nostre alumnat.⁷ Els alumnes han de créixer amb dissenys universals d'aprenentatge (DUA) que han estat pensats en origen perquè visquin en un món digital controlat per les grans tecnològiques, que són les que financen els centres de recerca de les noves pedagogies implementades com el *Center for Applied Special Technology*. La progressiva digitalització de la societat facilita, amplia i accelera l'explotació comercial de la vida humana i sotmet a explotació econòmica

5. Un estudi encapçalat per les universitats d'Oulu i Hèlsinki dirigit per la psicòloga i pedagoga Aino I. L. Saarinen (2021) sobre la digitalització de l'escola finesa va investigar si l'ús de les TIC a l'escola està relacionat amb els resultats d'aprenentatge dels estudiants a Finlàndia. L'estudi constata que l'ús freqüent de les TIC a l'escola va predir un rendiment més baix dels estudiants en tots els resultats d'aprenentatge cognitiu, quan es va ajustar per edat, gènere, estatus socioeconòmic dels pares, competència en TIC dels estudiants i disponibilitat de TIC a l'escola.

6. Decret 41/2016, de 15 de juliol, pel qual es regula la formació permanent del professorat de l'ensenyament no universitari de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears.

7. Cf. <https://ibsteam.caib.es/>

àmbits vitals a què fins ara el comerç no tenia excés. Al mateix temps, aquest «totalitarisme digital» del *big data*, en paraules de Byung-Chul Han, permet la vigilància total de la vida personal. La persona, atrapada en l'exploració i la vigilància total, esdevé cosificada a un mer productor d'un sistema que l'esprem a costa d'empobrir-la materialment i espiritualment.

Aquest procés s'inicia a l'escola, no solament des d'un punt de vista material, sinó sobretot en un empobriment cognitiu i cultural de l'alumnat. Com sosté Byung-Chul Han (2022b, p. 23), el dataisme i la intel·ligència artificial cosifiquen el propi pensament. L'acumulació, anàlisi, selecció i exposició de dades no permet dotar de sentit el coneixement. El saber que proporcionen les informacions infinites d'internet és una forma limitada i rudimentària de coneixement, perquè està mancada de contextos i relacions de sentit. Per això, sosté Han que el dataisme ve acompanyat del nihilisme, perquè és una renúncia al sentit i als contextos. Empobrint la nostra capacitat d'atenció i reflexió atenta, la digitalització fragmenta el coneixement. Cada vegada són més els joves digitalitzats que són incapaços de sostenir la lectura d'un text llarg narratiu i entendre'l. L'esforç i la complexitat esdevenen un impediment cognitiu per a les ments educades en la virtualitat de la imatge i la fragmentarietat. Plantejaments pedagògics com el disseny universal d'aprenentatge no tenen altra finalitat que fomentar l'entreteniment escolar fent del subjecte un elector efímer dels seus interessos i preferències. El resultat és un saber additiu, que va afegint i exposant dades fragmentàries que no poden aportar consistència a una persona abocada a esdevenir usuari apte per al consum digital del món. D'aquesta manera, la seva pròpia pobresa i misèria espiritual és gestionada pel món digital, que li ofereix un consum il·limitat de productes efímers que li apaivaguen la sensació d'inconsistència vital i emmascaren l'exploració material a

què és sotmès. Sols és apte per a la multitasca accelerada que no exigeix concentració ni pensament, sinó efectivitat resolutiva. Una aplicació per a cada necessitat d'un individu empobrit espiritualment però satisfet de poder seguir consumint. Aquest empobriment espiritual es caracteritza per la infantilització dels adults per mitjà del culte als plaers immediats, materialistes i narcisistes. Com descriu Gilles Lipovetsky (2020, p. 411-412) en el seu assaig sobre la societat del consum, el nou *ethos* de caràcter infantil hipermodern incita no solament a romandre sempre jove, a obtenir satisfacció sense esperes, sense esforç ni complexitat, sinó sobretot a desacreditar el saber de l'adult i exaltar l'entreteniment de l'infant.

La filosofia en un món empobrit

L'assaig sobre la societat de la seducció de Gilles Lipovetsky (2020) acaba amb una exhortació a una escola alternativa. Més que mai necessitem una educació global que inclogui les humanitats –entre les quals s'inclou la filosofia–, la literatura, la història i la «cultura en general» perquè constitueixen recursos imprescindibles per a la capacitat d'autonomia dels individus. Són el mitjà indispensable per no perdre's en el magma d'informacions disponibles a les xarxes i elevar la capacitat reflexiva i crítica dels ciutadans. La filosofia, a més, genera un interès per coses diferents, pròpies del pensament, que ens protegeixen de l'explotació i l'empobriment del capitalisme neoliberal. La filosofia obre pas a una necessària crítica i fonamentació que permeti repensar les relacions personals i socials, i transformar o refer uns vincles comunitaris que permetin revertir el progressiu empobriment de les nostres societats globalitzades. A més, com sosté Byung-Chul Han (2022, p. 30-32), els mèrits culturals de la humanitat, als quals pertany la filosofia, es deuen a una atenció profunda i contemplativa. Aquesta cultura

alternativa demana un entorn en què sigui possible aquesta atenció profunda, condició necessària per a la reflexió i el pensament. Un entorn on l'atenció, el tracte i la cura mútues pugui crear els lligams comunitaris sense els quals no podrem atendre l'emergència personal, social i ecològica que suposa aquesta pobresa material i espiritual.

Bibliografia

- A.A.V.V. (2014) *vii informe FOESSA sobre la exclusión y el desarrollo social en el Estado español*. Madrid: Fundación FOESSA.
- A.A.V.V. (2021) *Evolución de la cohesión social y consecuencias de la COVID-19 en España*. Madrid: Fundación FOESSA.
- CRESPO, Teresa (Ed.) (2016) *El treball: present i futur. Entre la creixent precarització i la ineludible necessitat de repensar-ho*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
- DESMURGET, Michel (2020) *La fábrica de cretinos digitales*. Barcelona: Península.
- GUTHRIE, William K. C. (1978) *A History of Greek Philosophy: The Later Plato and the Academy*. Cambridge: Cambridge University Press, vol. 5.
- HAN, Byung-Chul (2022a) *La societat del cansament*. Barcelona: Herder.
- HAN, Byung-Chul (2022b) *Capitalismo y pulsión de muerte*. Barcelona: Herder.
- LIPOVETSKY, Gilles (2020) *Gustar y emocionar*. Barcelona: Anagrama.
- MATEOS, Óscar (2015) *De la «tragèdia» al «miracle»? L'Àfrica subsahariana en el nou context multipolar*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
- TAYLOR, Charles (1996) *Fuentes del yo*. Barcelona: Paidós.